

PR. 42-45

φίληππε, χαρού
N.

Νοέμβριος 2014 • έτος 60 - τεύχος 56 - τιμή 5€

The Athens Review

Aθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου *of books*

ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ

Ελευθέριος Μακεδόνας, Κλαίτη Σωτηριάδου

**Η κοινοτοπία του κακού:
η κατάρρευση ενός μύθου**

Ρίτσαρντ Γουόλιν

Η σμίκρυνση του Καβάφη
Μιχαήλ Πασχάλης

Η γυμνή, άνυδρη αλήθεια
Φιλιππομαρία Ποντάνι

Τζάστιν Τόρρες
Αντρέα Σροθ

Η Τιτίκα εκδικείται
Άννα Φραγκουδάκη

Τζων Μακντάουελ
Αντώνης Χατζημωυσής

Νέος αναθεωρητισμός
Ιωάννης Δ. Στεφανίδης

Ωφέλιμες διακοπές
Σταύρος Ζουμπουλάκης

Συζήτηση της ARB με τον Διευθυντή της Εθνικής Σχολής Δικαστών

Η εκπαίδευση των δικαστών: ζήτημα παιδείας

ISSN 1792-0914

9 771792 091002

«Η γυμνή, άνυδρη αλήθεια»

Από τον ΦΙΛΙΠΠΟΜΑΡΙΑ ΠΟΝΤΑΝΗ

Tο θέατρο «Ολίμπικο» της Βιτσέντσα.¹ Πόσο ωραίο είναι να επιστρέφει κανείς εδώ όχι για να τιμήσει έναν ξένο μονάρχη, για να υποδεχτεί έναν Κάιζερ, για να επευφημήσει έναν Αψβούργο, αλλά για να μιλήσει ελεύθερα για την Αλήθεια. Έχουν περάσει λίγο περισσότερο από δύο αιώνες από την τελευταία φορά που βρέθηκα εδώ, από τότε που φεύγοντας από τη γενέτειρά μου, τη Ζάκυνθο, ήρθα για να ζήσω τα ωραιότερα χρόνια μου σ' αυτές τις λαμπρές και βαθιά πολιτισμένες πόλεις της Λομβαρδίας και του Βένετο, στη Βενετία, στην Κρεμόνα και στην Παβία. Και εκείνα τα χρόνια, χρόνια πολιτικών αναταραχών, παθιασμένων σπουδών και λογοτεχνικών ανατάσεων, εκείνα τα χρόνια των πυκνών γεγονότων και των ανατροπών, ήταν αδύνατον για όλους εμάς τους νέους να πιάσουμε την πέννα χωρίς να έχουμε σαν πολικό αστέρα τον *grand seigneur des lettres*, τον υψηλότερυνστο, τον μεταφραστή των μεταφραστών του Ομήρου, Βιτσέντσο Μόντι. Στις πρώτες, τις ανώριμες ιταλικές μου απόπειρες, στα σονέτα μου, στις *Rime improvvisate*, πόσοι στίχοι δεν είναι κακοαντιγραμμένοι από την *Bassviliana*, από τη *Mascheroniana*, από τη *Feroniade*, πόσες φράσεις παρμένες από εκείνο το θολό νεφέλωμα των κοινοτοπιών, εκείνο το «ζωηρά χρωματιστό σύννεφο», όπως μου άρεσε να το περιγράφω *a posteriori*. Μέσα από τον όγκο αυτής της γλυκερότητας ο Μόντι προσέφερε, ωστόσο, κάποιες αστραφτερές στιγμές, όπως όταν αναφερόμενος στον Όμηρο τον αποκαλούσε

Il senno che cantò d' Achille
ira, e fu prima fantasía del mondo

(Το στήθος που τραγούδησε την οργή του Αχιλλέα / και ήταν η πρώτη φαντασία του κόσμου),

ένα δίστιχο τόσο ωραίο ώστε, ακόμη

Ο Διονύσιος Σολωμός σε σχέδιο του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου.

και στα γεράματα –όταν ο νεανικός ενθουσιασμός είχε υποχωρήσει πριν από πολλά χρόνια και είχα αποφασίσει, προ πολλού, να γίνω ποιητής μιας άλλης γλώσσας– να μη διστάσω να το χρησιμοποιήσω αυτόνισι, περιγράφοντας τον Αχιλλέα σε κάποιους στίχους μου για τον Πόλεμο της Κριμαίας (ναι, πόλεμος της Κριμαίας υπήρχε και τότε) ως τον άνθρωπο «που τον αγάπησε η πρώτη του κόσμου η φαντασία».

Ο Μόντι είχε έναν εντελώς δικό του τρόπο να υπερασπίζεται τις αρχαίες μεταμφιέσεις των μύθων, να περιφρονεί και να επικρίνει την αφελή κυριαρχία του Αληθούς, να παρεμποδίζει την αναπότρεπτη πορεία τού

nudo, arido vero
che de' vati è tomba

(της γυμνής, άνυδρης αλήθειας, που /
είναι ο τάφος των υψηλόπνευστων
ποιητών)

— και ακόμη και αυτούς τους στίχους, θυμάμαι, τους διάβασα μαζί με εκείνους για τον Ὁμηρο στην περιβόητη «Ομιλία για τη μυθολογία» («Sermone sulla mitologia», 1825), ένα μακρύ και αγωνιστικό κείμενό του, στο οποίο η Αλήθεια

non osando ai profani
tutta nuda mostarsi, il transparente
mistico vel di mito implora

Όμως, στ' αλήθεια, μπορούσε κανείς να συνεχίσει να γράφει ποίηση με τους μύθους τους παλιούς, των δύο χιλιάδων χρόνων πριν, μπορούσε να συνεχίσει να μεταφράζει, να μιμείται, να πιθηκίζει; Δεν ήταν αυτό, άλλωστε, και το βαθύ μάθημα του συντοπίτη και δασκάλου μου Ούγκο Φόσκολο, και του μεγάλου Μπάυρον, και των αστείσμών τους για τους σχολαστικούς; : «Στα ποιητικά πράγματα, με τα οποία ζητάει κανείς να συλλάβει διαμέσου ισχυρών συνδυασμών το αληθές, αποκόπτοντας τα ψεύτικα μέρη ώστε αυτό να μένει στο μναλό του άλλου ακαταμάχητο, χρειάζεται να το συνοψίσει κανείς διευρύνοντάς το, εμψυχώνοντάς το με τις κατάλληλες μορφές (κι αυτό είναι η φαντασία), χρειάζεται η καρδιά να υπακούει στις εντυπώσεις αυτών των πραγμάτων (κι αυτό είναι το αίσθημα), και να μεταγγίζει έπειτα με τον λόγο όλο αυτό στον άλλο· το οποίο σημαίνει ότι στα ποιητικά πράγματα η μίμηση είναι αδύνατη».

Όχι, για μένα το παιχνίδι παιζόταν σε ένα άλλο επίπεδο: «για μένα η ποίηση ήταν νόηση μεταβολισμένη σε εικόνες και αισθήματα, και ο Μόντι έδινε εικόνες που δεν μπορούσαν να μεταφραστούν σε συλλήψεις του νου: εικόνες όχι παρμένες από τη φύση αλλά από τα βιβλία». Θυμάμαι εκείνη τη μέρα στο σπίτι του, τον έντονο διάλογό μας για έναν στίχο του Ντάντε («*mi ripingeva là dove il sole tace*»: «μ' ἐσπρωχνε εκεί όπου ο ήλιος σωπαίνει»), καθώς ξυριζόταν σ' ένα καθρεφτάκι κρεμασμένο από το πόμολο του παραθύρου, να γυρίζει και να μου λέει: «Κύριε Διονύσιε Σολωμέ, κάνετε λάθος: δεν πρέπει τόσο να σκέφτεται κανείς, πρέπει να αισθάνεται», κι εγώ ν' ανταπαντώ: «Αληθινά άνθρωπος είναι εκείνος που αισθάνεται ό,τι ο νους συνέλαβε». Ίσως, καθώς ήμουν νέος, ήμουν ακόμη πολύ προσκολλημένος στο

μάθημα του Αλεσσάντρο Μαντσόνι, σ' εκείνο το «να αισθάνεται κανείς και να σκέφτεται», στην ιδέα του για μιαν Αλήθεια ηθική και ταυτόχρονα λογική, που δεν αποστρεφόταν τη συμμετοχή στα προβλήματα του καιρού του, απεναντίας έπιανε τον ταύρο από τα κέρατα. Και η δική μου ιδέα ήταν πάντα περισσότερο εκείνη του να διαποτίζει κανείς τη σύγχρονη ιστορία με έννοιες ιδανικές, να ξαναζωντανεύει το νόημα και το πνεύμα των αρχαίων μύθων (και όχι το γράμμα τους) μέσα από τις ιστορίες της καθημερινής ζωής, από τα περιστατικά που διαβάζουμε στις εφημερίδες, από τα μεγάλα γεγονότα που συγκλόνιζαν την εποχή μας. Ήμουν ένας ρομαντικός, το ομολογώ· όμως όχι εναντίον των κλασικών, με τους οποίους ήμουν εμποτισμένος ακόμη και ως προς τη γλώσσα· ίσως υπέρ των κλασικών, παρά τη διαφωνία μου με αυτούς.

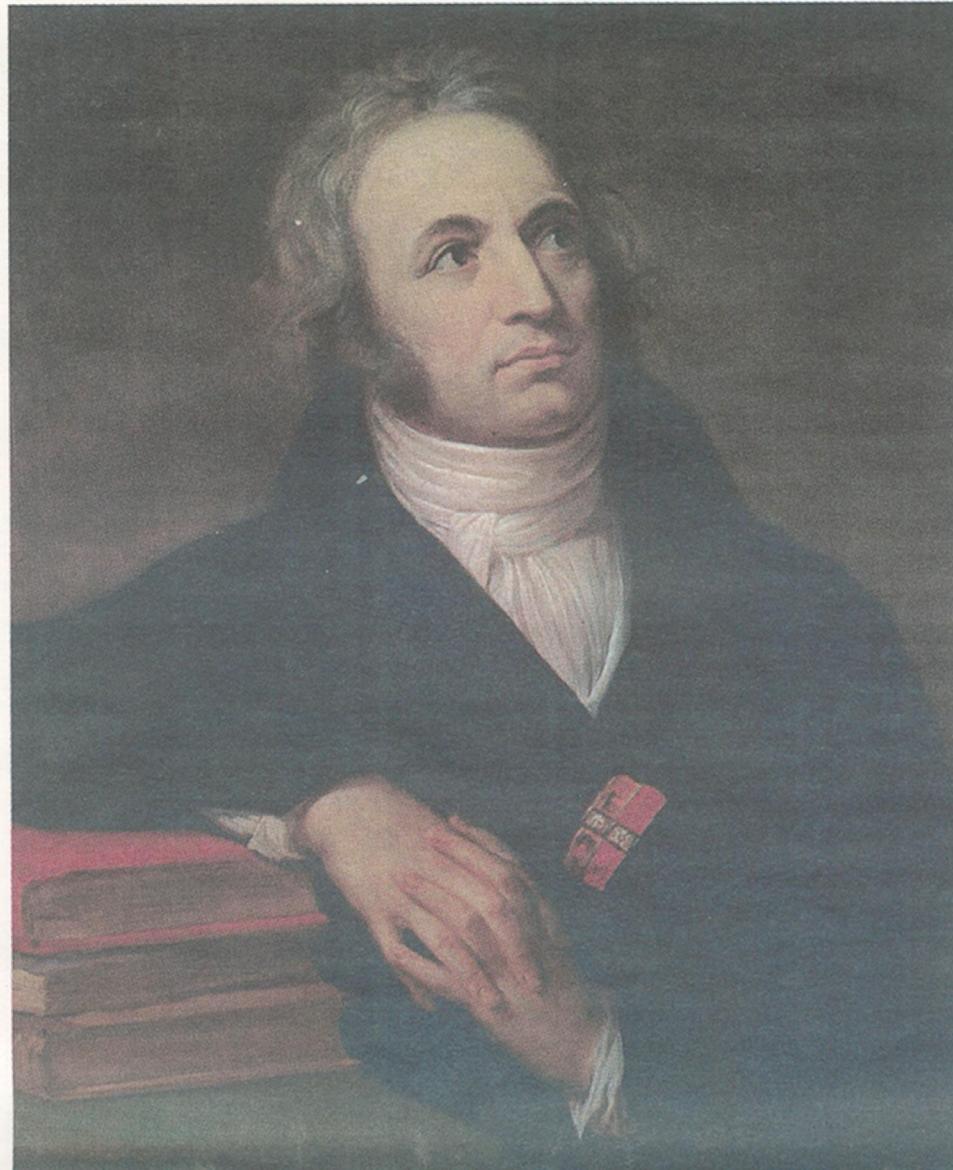
Η διαμόρφωση μιας γλώσσας

Και πράγματι, αν η Αλήθεια του Μόντι αποζητούσε ένα πέπλο για να σκεπαστεί, η Σαπφώ μου, εκείνη η θεία δυστυχισμένη, καθισμένη στον βράχο της Λευκάδας με το βλέμμα απλανές «σαν να της ήταν όλη η πλάση ξένη», η Σαπφώ εκείνου του ιταλικού μου ποιήματος, αποζητούσε όχι μιαν ευτυχία στην οποία δεν πίστευε (όπως η άλλη, η διάσημη, του Λεοπάρντι), αλλά την αποκάλυψη των μυστηρίων του σύμπαντος:

Or quando fia, chi sarà mai, che alfine
mi sveli il ver, che tante volte io chiesi
a tanti spirti, in tante sfere, invano!

(Πότε λοιπόν, ποιος να είναι αυτός
που / επιτέλους θα μου αποκαλύψει την
αλήθεια, που / μάταια την αναζήτησα
σε τόσα πνεύματα, / σε τόσους κόσμους!)

Για να απαντήσω σ' αυτόν τον στεναγμό του πόνου, σ' αυτή την ανεξάντλητη αναζήτηση της ρομαντικής μου, της ρομαντικότατης Σαπφώς, έπρεπε να θέσω έναν προκαταρκτικό όρο, δηλαδή να χρησιμοποιήσω μια γλώσσα κατάλληλη, όχι βέβαια τη «λαμπερή» δημοτική, εκείνο το πεποιημένο ιδίωμα των συγγραφέων του παλιού καιρού, που θεωρητικούσε ο Μόντι, αλλά μια γλώσσα δημοτική που ν' ακολουθούσε μεν έναν κανόνα, αλλά και να μπορούσε «να καλλιεργήσει τις μορφές των δημοτικών τρόπων», όπως με προέτρεπε να κάνω η ίδια η σκιά του Ομήρου, της πρώτης φαντασίας του κόσμου, όταν τη συνάντησα στο ακρογιάλι, σε ένα από τα πρώτα ποιήματά μου, σε ένα τοπίο όπου βασίλευε η νυχτερινή γαλήνη και δεν ακονγόταν παρά μόνο το φύσημα του αέρα και το λυπτηρό τραγούδι ενός αγδονιού.

Πορτρέτο του Βιτσέντζο Μόντι από τον Αντρέα Απιάνι τον πρεσβύτερο, 1809, λάδι σε καμβά, Εθνική Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης, Ρώμη.

Η επιλογή μου να γράψω στα ελληνικά, διαφορετικά από τον σεβαστότατό μου Φόσκολο που ήταν δίγλωσσος όπως εγώ, δεν ήταν μια ιδιοτροπία ή παραξενία: ήταν στην Ελλάδα που έπρεπε – περισσότερο απ' ό,τι σε κάθε άλλο μέρος του κόσμου – η γλώσσα και η λογοτεχνία να επιτελέσουν μιαν αποστολή, η οποία να είναι πρώτα απ' όλα ένα έργο Αλήθειας. Εκεί, στην Ελλάδα, είχαν εμφανιστεί «ποιητάδες ανόητοι που ήθελαν να αθανατίσουν τους ήρωες, και οι παινεμένοι ήρωες δεν εκαταλάβαιναν λέξη· ακούσαμε πεζούς σκοτεινόμυλους, οι οποίοι επροσπαθούσαν να ανάψουν φλόγα πολέμου εις τον λαό, και αρχινούσαν» με μεγαλόστομες αρχαίες λέξεις – ήταν σαν οι Σπαρτιάτες να μην καταλάβαιναν τον Τυρτάιο, οι Αθηναίοι να δυσκολεύονταν να εννοήσουν τον Δημοσθένη, ως εάν ο σχολαστικισμός μπορούσε να βοηθήσει μιαν εθνική υπόθεση. Η διαμόρφωση μιας γλώσσας τη στιγμή που μια πραγματική γλώσσα δεν υπήρχε, και που η ίδια η ταυτότητα του λαού απειλούνταν, ήταν ένα δύσκολο στοίχημα, ωστόσο σε τέλεια συνοχή με την ιδέα μου για τον κόσμο. Πόσες φορές η χρήση απαρχαιωμένων γλωσσικών τύπων, η επιβολή μιας ακατάλη-

πτης γλώσσας και η επίσημη απέχθεια προς την ομιλουμένη δεν είχαν ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ολόκληρων τμημάτων του λαού από τη δημόσια ζωή, από την πλήρη κατανόηση των γεγονότων; Πόσες φορές στην ιστορία της βασανισμένης Πατρίδας μου η γλώσσα θα μεταβαλλόταν σε όργανο καταπίεσης ουσιοποιώντας – αλίμονο, αρνητικά – την ετυμολογική αλήθεια της σχέσης του δημοτικού στοιχείου με τη δημοκρατία; Άλλα μήπως δεν συμβαίνει το ίδιο ακόμη και σήμερα, με τον καταιγισμό των ξένων λέξεων που καλύπτουν, στις πιο αδύναμες και εξαρτημένες χώρες, άβολες και ανομολόγητες πραγματικότητες;

Το ξέρω, ακούω κιόλας μερικούς να σηκώνονται για να διαμαρτυρηθούν ότι η αλήθεια βρίσκεται αλλού, ότι ο Σολωμός βιάζεται να μιλήσει. Μερικοί θα πουν ότι τα λέω όλα αυτά για να σκεπάσω ένα δυσπαθητο αίσθημα ενοχής απέναντι στους ήρωές μας, στους πατριώτες μας, επειδή, ενώ αυτοί πολεμούσαν, εγώ βρισκόμουν μακριά ζώντας μιαν άνετη ζωή ανάμεσα στην Ιταλία, τη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα, κλεισμένος στη γαλήνη του εξοχικού μου, με μόνη έγνοια μου τα κουνούπια, όπως εκείνη η

μοναχή, που την τραγούδησα στα νιάτα μου, έβρισκε την ηρεμία στη γαλήνη του μοναστηριού της. Με έχουν επικρίνει έντονα γιατί δεν είδα καν τους τόπους που ύμνησα στην ποίησή μου, δεν πάτησα το πόδι μου στην Ήπειρο, δεν επισκέφθηκα ποτέ την Ελλάδα, ίσως από μια μορφή φόβου και ντροπής, ότι η εικόνα που είχα στο μυαλό μου για τα δεινά της, όταν η Τουρκοκρατία ψυχοραγούσε κι έπειτα κατά τον εμφύλιο, ήταν ακαδημαϊκή. Εν ολίγοις, με κατηγορούν ότι ήμουν διαποτισμένος από βιβλία, ιταλικούς στίχους και γερμανικά φιλοσοφήματα, και ότι είχα ο ίδιος αποφύγει κάθε επαφή με την Αλήθεια που την είχα κάνει σημαία. Με κατηγορούν ότι άκουγα από μακριά τα κανόνια (γιατί τους κανονιοβολισμούς στο Μεσολόγγι τους άκουγα από τα παράθυρα του σπιτιού μου), αλλά δεν είχα ποτέ αισθανθεί επί τόπου τη μυρωδιά του αίματος, δεν είχα δει τις ωμότητες και από τις δύο πλευρές, και κυρίως εκείνο το δόλιο σύμπλεγμα και μπέρδεμα του άδικου με το δίκαιο, που είναι τυπικό κάθε σύγκρουσης και δίνει στον ηρωισμό μια πικρή γεύση.

Η αληθινή ποίηση

Αυτή είναι η αλήθεια· αυτό είναι το πρόβλημα πολλών διανοούμενων, εκείνων που ζουν στον δικό τους κόσμο, και ακόμη περισσότερο εκείνων που είναι ουσιαστικά μισάνθρωποι όπως εγώ! Όπως επίσης είναι αλήθεια ότι παρ' όλες τις προσπάθειές μου δεν κατόρθωσα σχεδόν ποτέ να τελειώσω ένα ποίημα, να ολοκληρώσω ένα έργο συνθετικό, να υπερβώ την ασφυκτική έκταση του αποσπάσματος, του διαγράμματος, του σχεδιάσματος· ακόμη και τη ρομαντική αποσπασματικότητα και τον ελεφάντινο πύργο. Όμως για όλα αυτά υπάρχει μια βαθύτερη αιτία. Διότι αν δεν πίστευα στους μύθους των αρχαίων, δεν με ενέπνεε ούτε η απλή περιγραφή των γεγονότων μιας ιστορικής αφήγησης, η εξιστόρηση περιστατικών που θα γέμιζαν ατέλειωτες σειρές οκτάστιχων στροφών ή ποταμούς δεκαπενταυλάβων, ή, το χειρότερο, η επιδειξη «της οργής και του αίματος», των «αιματηρών θεαμάτων του πολέμου», που την απέφευγε ακόμη και ο Φόσκολο, που τα θεάματα αυτά τα είδε με τα μάτια του. Η αληθινή ποίηση, έλεγε ο Σίλλερ, δεν πρέπει ποτέ να είναι ποίηση αποκλειστικά ιστορική, δεν πρέπει να απευθύνεται στον πολίτη που βρίσκεται μέσα σε κάθε ανθρωπο, αλλά στον ανθρωπο που βρίσκεται μέσα σε κάθε πολίτη. Όχι: εγώ πίστευα σε μιαν ιδεατή πραγματικότητα, ικανή να θέσει το θέμα σε συσχετισμό με το σύστημα του σύμπαντος και να περικλείσει σε ένα συγκεκριμένο σημείο του κόσμου, ακόμη και στο πιο μικρό, απόμακρο και περιορισμένο, το νόημα

όλης της ανθρωπότητας. Μια αλήθεια με τη δύναμη της οποίας, «μέσα από τη μικρότητα ενός τόπου ζωσμένου από έναν σιδερένιο και αδιαπέραστο κύκλο, να προβάλλουν οι μεγάλες ουσίες». Αρκεί να σκεφτούμε τον Προμηθέα του Αισχύλου: εικόνα καρφωμένη σε μια γωνιά του Καυκάσου, δράση απόλυτα στατική, και όμως ένα μέσο ιδεών από τις πιο τρομερές και γόνιμες της αρχαιότητας.

Και το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε ατενίζοντας «των Ψαρών την ολόμαυρη ράχη», τον τόπο όπου ακόμη και σήμερα, διακόσια χρόνια από τις σφαγές, αντηχούν τα τρομερά τουφέκια των Αγαρηνών, και στην αντικρινή Χίο (στη Χίο του Ντελακρουά) ασπρίζουν τα κρανία στις εκκλησίες· ή, ακόμα, να στοχαστούμε εκείνο τον τόπο δύο βήματα από τον Αχελώο, τον iερό ποταμό της Αιτωλίας, που για τους αρχαίους ποιητές, ξεκινώντας από το ίδιο τον Όμηρο, ήταν σχεδόν η αντονομασία του Ωκεανού, και που τον πέρασαν οι Τούρκοι το 1821: την αναπόφευκτη και μακρόχρονη πολιορκία του Μεσολογγίου, που είχε ως έπαθλο την αξιοπρέπεια όχι τόσο της Ελλάδας έναντι των Τούρκων, όσο ολόκληρης της ανθρωπότητας έναντι του εαυτού της. Ξαφνικά σ' εκείνο τον τόπο μετρήθηκε με τον πιο ακριβή και παραδειγματικό τρόπο η άξια του Χρέους, με χι κεφαλαίο, η ενάρετη σύγκλιση της Θέλησης και του Λόγου απέναντι στον νόμο του ισχυροτέρου. Η αντοχή στην τουρκική επίθεση του Νοεμβρίου του 1822, ο θάνατος του Μπάυρον τον Απρίλιο του 1824, τα ηρωικά επεισόδια που έκαναν ένδοξο σε όλο τον κόσμο εκείνο τον τόπο (ακόμη και στο Λονδίνο και στο Παρίσι οι φιλέλληνες δεν μιλούσαν για άλλο), αποτελούσαν κυρίως για μένα μια τρανή δικαίωση του ερωτήματος που με απασχολούσε πάντα, δηλαδή του αληθινού νοήματος της δικαιοσύνης, της ratio του νόμου του ισχυροτέρου. Θυμάστε εκείνο τον μύθο στο Έργα και ημέραι του Ησιόδου, τον αρχαιότερο μύθο του κόσμου; Σ' αυτόν ο ποιητής βάζει να μιλάει ένα γεράκι, ενώ το αηδόνι, σιωπηλό, βρίσκεται στο έλεος του και δεν έχει ακόμη ξεψυχήσει στα νύχια του. Εγώ προσπάθησα να αντιστρέψω την άποψη του μύθου, να δώσω φωνή, μια τελευταία φωνή, στον ηττημένο, όχι από ανώφελο ευσεβισμό αλλά από την απλή αρχή της αμεροληψίας:

«Άκουσε, γεράκι, το καημένο τ' αηδόνι. Η ζωή μου είναι στην εξουσία σου, όπως και το πέταγμά μας αυτό μέσα στα σύννεφα, όπου δεν είχα φτάσει ποτέ. Άλλα άκουσέ με: Από τις μυστικές πηγές της φύσης ερχόταν μια ήπια πνοή και συναντούσε μιαν άλλη, εξίσου ήπια, μέσα στο στήθος μου. Αυτή η πνοή γινόταν τραγούδι, όπως και το φύλλωμα του

Πορτρέτο του Ούγκο Φόσκολο από τον Φρανσουά Ζαβιέ Φαμπρ, 1813, λάδι σε καμβά,
Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη, Φλωρεντία.

δέντρου που με φιλοξενούσε, όπως τα άστρα που έλαμπαν ψηλά. Η ομορφιά των πραγμάτων που ήταν γύρω μου με συγκινούσε και μεταβαλλόταν σε μουσική. Είδα κι εσένα να έρχεσαι καταπάνω μου, και ο φόβος μου νικήθηκε από το θαύμα της γρήγορης και μεγαλόπρεπης πτήσης σου, που τη θαύμαζα σαν δώρο των θεών. Άλλα τη στιγμή εκείνη, από απροσμέτρητο βάθος, ετοιμάζονταν ν' αναβρύσουν από μένα τραγούδια θλίψης για ένα ρόδο που το μάδησε ο αέρας. Τα άρχια, τα τραγούδια αυτά, εγώ που, όταν ξεσπούσε ο κεραυνός, ένιωθα να μου τρέμει το στήθος, καθώς ήμουν μαζεμένο μέσα στο νέο φύλλωμα. Άφησέ με να ζήσω μια στιγμή μόνο, όσο για να βγάλω στον αιθέρα και για το αυτί σου τον θησαυρό που αισθάνομαι μέσα μου. Μη σκοτώνεις αυτό που πρέπει να γεννηθεί!».

Καθώς το αηδόνι μιλούσε, το γεράκι χαλάρωνε το αρπακτικό νύχι του, και με το άλλο έκανε φιλικό νεύμα στο αηδόνι, που όμως τη στιγμή εκείνη ξεψύχησε.²

Να, λοιπόν, που το αηδόνι, χωρίς ηρωισμό, χωρίς άλλον αγώνα πέρα από εκείνον που τον υπέβαλλε το πνεύμα του και η αναγκαιότητα του τραγουδιού,

να θυσιάζει τη λαχτάρα της απόκτησης προτιμώντας την οδύνη της απώλειας, να θυσιάζει την άνοιξη για την αιτία του θανάτου, για το ψύχος του χειμώνα unde negant redire quemquam.

Η σημασία της λεπτομέρειας

Γιατί ήταν άνοιξη όταν έπεσε το Μεσολόγγι, μια μέρα σαν τη σημερινή, 10 Απριλίου του 1826. Πώς μπορεί να πεθαίνει κανείς την άνοιξη;;

Ο Απρίλης με τον Έρωτα χορεύουν
και γελούνε,
κι όσ' άνθια βγαίνονται και καρποί
τόσ' άρματα σε κλειούνε.

λευκό βουνάκι πρόβατα κινούμενο
βελάζει,
και μες στη θάλασσα βαθιά
ξαναπετιέται πάλι,
π' οληνυχτίς εσύσμιξε με τ' ουρανού
τα κάλλη.

Και μες στης λίμνης τα νερά,
όπ' έφθασε μ' ασπούδα,
έπαιξε με τον ίσκιο της γαλάζια
πεταλούδα,
που ευώδιασε τον ύπνο της μέσα
στον άγριο κρίνο.
το σκουληκάκι βρίσκεται σ' ώρα
γλυκειά κι εκείνο.

Μάγεμα η φύσις κι όνειρο στην
ομορφιά και χάρη.
η μαύρη πέτρα ολόχρυση και το
ξερό χορτάρι.

Με χίλιες βρύσες χύνεται, με χίλιες
γλώσσες κρένει:
«Όποιος πεθάνει σήμερα χίλιες φορές
πεθαίνει».

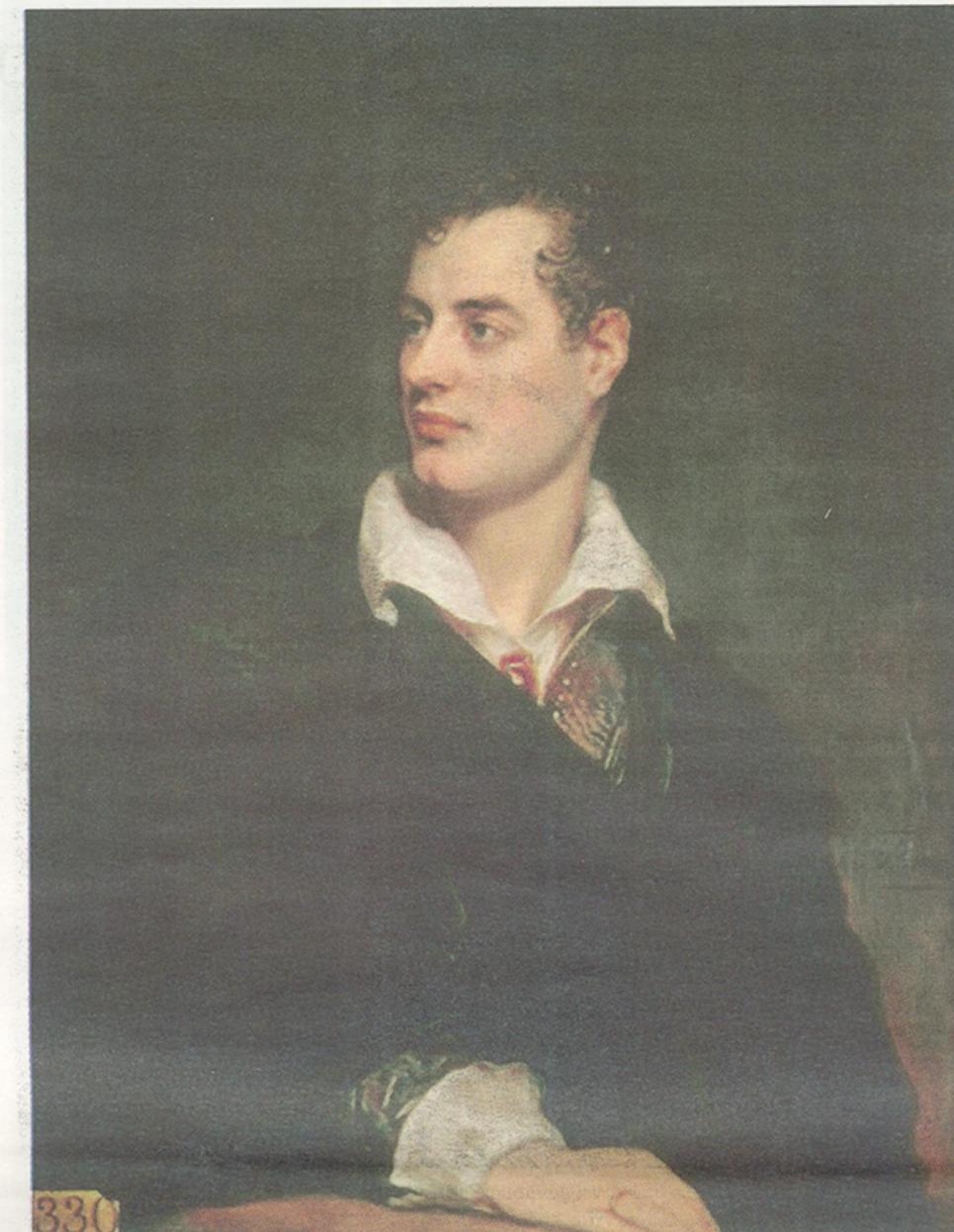
Οι πεταλούδες, οι κρίνοι, η άσπρη πέτρα. Προσπαθώντας να αρθρώσω ένα λόγο συνεχή, ένα λόγο αδιάπτωτο, δεν βρήκα άλλο τρόπο να αφηγηθώ εκείνα τα γεγονότα με πειστικότητα από το να επικεντρώσω την προσοχή μου στις λεπτομέρειες. Κατά βάθος, ακόμη και στα μεγάλα και υψηλόπονευστά ποιήματα, η αλήθεια και η μνήμη περιέχονται στα μικρά πράγματα: στην αντίδραση του Αστυάνακτα στη θέα της περικεφαλαίας του Έκτορα, στο κύπελλο του Νέστορα με τις μεγάλες λαβές, στο κράνος του Μηριόνη με τους χαυλιόδοντες του αγριογούρουνου, στο σκυλί του Οδυσσέα στην Ιθάκη. Έτσι για μένα το υλικό της μεγάλης ποίησης είναι το πουλί και το σπειρί, η σάλπιγγα που περιπαίζει την αντίταλη σάλπιγγα, ο μακρινός ήχος των κανονιών, οι αναμνήσεις του πολεμάρχου, τα όνειρα των γυναικών, η μυρωδιά από τα φαγητά του εχθρικού στρατοπέδου και του λιβανιού που απλώνεται στο Μεσολόγγι. Κι εκείνος ο νέος ο έξω από τον χρόνο, που είχε τον ήλιο πρόσωπο και στήθος το φεγγάρι.

Από την αρχαιότητα έως σήμερα οι

τίτλοι των έργων κλείνουν μέσα τους το πεπρωμένο τους. Η Ιλιάδα είναι το ποίημα μιας πόλης, η Οδύσσεια το ποίημα ενός ανθρώπου, το Έργα και ημέραι το ποίημα ενός κόσμου. Το ποίημα που ήθελα να γράψω και που δεν έγραψα ονομαζόταν Μεσολόγγι, όσο το ιστορικό και υλικό στοιχείο του μου φαινόταν ακόμη κεντρικό. Έπειτα –με μια στροφή της σκέψης μου προς τον Καντ και τον Σίλλερ, και με την επέκταση του νοήματος του αγώνα πολύ πέρα από το συγκεκριμένο γεγονός– το ποίημα ονομάστηκε *Ποίημα του Χρέους*. Τέλος, με το διαλεκτικό οξύμωρο που εικονογραφεί σε βάθος την ανθρώπινη κατάσταση, πήρε το όνομα *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*. Όμως όταν έλεγα με νεανική αυτοπεποίθηση ότι «θα κλείσω μέσα στην ψυχή μου το μέλλον της Ελλάδας», δεν μπορούσα να δω μακριά· γιατί η ιστορία της Ελλάδας μετά την Επανάσταση, μετά τον θάνατό μου, υπήρξε μια ιστορία εμφυλίων πολέμων, ματαιωμένων φιλοδοξιών, πραξικοπημάτων και ξένων προστατών, δολοπλόκων και δικτατόρων: η ιστορία της μετατροπής του νησιού του Πάρι και της Ελένης σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως, της πένθιμης συναυλίας των πολυβόλων, της ανάμιχτης με λάσπη φωνής των ποιητών, του επιτάφιου ενός άοπλου εφήβου, της αλήθειας ενός πουλιού που δεν τραγουδάει. Μια αδιάκοπη, ανεξάντλητη πολιορκία.

Η έννοια της Ελευθερίας

Όμως η Ελευθερία, ο Αγώνας, η φωτιά ορισμένων αξιών έμεινε πάντα ζωντανή στην Ελλάδα, «μητέρα μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα» («Κλείσε μέσα στην ψυχή σου την Ελλάδα, και θα αισθανθείς μέσα σου να λαχταρίζει κάθε είδος μεγαλείου»). Όμως, ως Άνθρωπε, ακόμη και τώρα που όλα φαίνονται χαμένα, ακόμη και τώρα που τα παιδάκια πεθαίνουν πάλι δίχως φροντίδα και η πείνα αγριεύει στα κράσπεδα των αρχαίων ερειπίων, ακόμη και τώρα που βλέπει κανείς παντού «τις καρδιές σπαραγμένες από τη δυστυχία και τα μάγουλα πυρωμένα από τη ντροπή της ζητιανιάς» (Φόσκολο), ακόμη και τώρα που η Πάτρα έγινε η πύλη του Άδη και δυσοίωνες απολυταρχικές φωνές παρελαύνουν μπροστά από το αρχαίο Λύκειο του Αριστοτέλη, ακόμη και τώρα που «η διαφθορά είναι τόσο γενική, και έχει τόσο βαθείες ρίζες, ώστε να προκαλεί κατάπληξη», ακόμη και τώρα που «η Κόλαση σού στέκεται άγρυπνη τριγύρω», να θυμάσαι ότι «δεν έχει δύναμη πάρεξ μακριά και πέρα, μακριά από την Παράδεισο», που ένα μέρος της, ως Άνθρωπε, βρίσκεται μέσα σου. Η Ελευθερία μου, η Ελευθερία σου, είναι μια κόψη από φως, όχι η δάδα που είναι θρονιασμένη στις όχθες της Αμερικής για να υποδεχτεί πρόσφυγες εξαθλιωμένους, αλλά εκείνη της προμάχου Αθηνάς που τη γνωρίζει κανείς «από την κόψη του σπαθιού την τρομερή» και «από την όψη που με βία μετράει τη γη».

330

Πορτρέτο του Λόρδου Μπάυρον από τον Τόμας Φίλιπς, περ. 1810, λάδι σε καμβά,
Ιδιωτική συλλογή, Λονδίνο.

σου, τον ύμνο μου, και ξαναζωντανεύοντας τους επινίκους του Πινδάρου κατέκτησαν τον τρίποδα της Ευρώπης στις όχθες του Ωκεανού, σ' εκείνη την πόλη, την Ulissipona, που πήρε το όνομά της από τον ήρωα των Ιόνιων νησιών μου και έγινε τώρα Λισαβόνα. Το στάδιο της, όπως είναι φυσικό, ονομαζόταν Estadio da Luz (Στάδιο του Φωτός), γιατί, ως Ελευθερία,

λάμψη έχεις όλη φλογώδη,
χείλος, μέτωπο, οφθαλμός·
φως στο χέρι, φως στο πόδι,
κι όλα γύρω σου είναι φως.

Η Ελευθερία σου, η Ελευθερία μου, είναι μια κόψη από φως, όχι η δάδα που είναι θρονιασμένη στις όχθες της Αμερικής για να υποδεχτεί πρόσφυγες εξαθλιωμένους, αλλά εκείνη της προμάχου Αθηνάς που τη γνωρίζει κανείς «από την κόψη του σπαθιού την τρομερή» και «από την όψη που με βία μετράει τη γη».

Χαίρε, ω χαίρε, Ελευθερία! Στο ποίημα για τον θάνατο του Μπάυρον έγραφα την αντιστροφή αυτής της κραυγής, τον πένθιμο στίχο «Κλαίγε, κλαίγε, Ελευθε-

ριά». Κλαίγε, Ελευθερία, όταν πεθαίνει ένας ήρωας όπως ο Μπάυρον, κλαίγε όταν πεθαίνει μια Μπονυμπούλινα, ένας Μπελογιάννης, ένας Λαμπράκης, ένας Παναγούλης· κλαίγε, όμως μην ξεχνάς ποτέ τις θυσίες τόσων, των χιλιάδων που πέθαναν χίλιες φορές, μια μέρα του Απρίλη, υπερασπιζόμενοι τις ιδέες τους, την ταυτότητά τους ή τις κατακτήσεις του λαού τους. Και «μη στρέφεις την προσοχή σου σε έναν από αυτούς, γιατί έτσι θα μειώσεις τον έπαινο των άλλων, που ήταν όλοι ίσοι με αυτόν»· μη μειώνεις ποτέ, Ελευθερία, τον έπαινο εκείνων που εν ονόματι σου αντιμετώπισαν τους εχθρούς, αλλά έπειτα και τον εχθρό τον πιο ύπουλο και καταχθόνιο, τη δολερή Διχόνοια, που βαστώντας ένα σκήπτρο χαμογελάει στον καθένα «πάρ' το, λέγοντας, κι εσύ».

Κλάψε, Ελευθερία, εκείνους που διασχίζουν μια τρομερή έρημο πίσω από μιαν ελπίδα «με χρυσοπράσινα φτερά», ακολουθώντας σε ως το χείλος της αβύσσου, ως τη θάλασσα της Λαμπεντούζα, εκείνους που πέφτουν απελπισμένοι στο κύμα, που το βλέπουν «ως τον καθρέφτη». Κλάψε τις γυναίκες της

Μεγάλης Ελλάδας, που έχασαν τους άντρες τους, μορφές φαρμακωμένες από τον Εωσφόρο, ή μάνες στερημένες τους γιους τους, «κρίνους με δροσιά φεγγαροστολισμένους», εκείνες τις γυναίκες που «όταν δέονται, δειλιάζουν λιγάκι και κλαίνε» κάνοντας «να προχωρήσει η Πράξη, διότι όλα τα φερσίματά τους αντιχτυπούν εις την Καρδιά των πολεμιστών».

Τελείωσα. Τα όπλα μου, τα δάκρυά μου, ήταν οι λέξεις, οι λέξεις της Τέχνης. «Η Τέχνη είναι ο ζωτικός δεσμός της Αλήθειας με την Ομορφιά, και είναι αυτό που τους δίνει την ταυτότητά τους». Οι κριτικοί μου αναγνώριζαν πάντα μια ποιότητα ρυθμικοφρονική, μιαν ικανότητα του αισθήματος και της φαντασίας να αποδίδει «την ενόραση με σημεία απολύτως αναλογικά προς τη φύση του αναπαριστώμενου αντικειμένου» (Μάντζαρος). Όμως ο μόχθος της διαμόρφωσης μιας νέας γλώσσας, της σύνθεσης στίχων ελληνικών μέσα από ένα πλέγμα σκέψεων διατυπωμένων στα ιταλικά σε πεζό λόγο, δικαιωνόταν, γιατί «μου φαινόταν ότι η χρήση των λέξεων θα έπρεπε να οδηγεί σε μιαν ισορροπία της δύναμης εκείνου που διατάζει και της γνώμης εκείνου που υπακούει» (Μόντι). Αυτή είναι ίσως, ακόμη και σήμερα, η κληροδοσία μου. Αν βλέπουμε «την τρέλα πίσω από την επίφαση της σύνεσης στα σπίτια, στους δρόμους, στις πλατείες, στις ακαδημίες, στα μέγαρα, στις καλύβες· και τη βλακώδη κομπορρημοσύνη, και την επίφοβη μοχθηρία, και τον χλευασμό της αγαθότητας, και τη λατρεία του πλούτου, και το βρωμερό ψέμμα, και την αχαριστία, και την προδοσία», ε, τότε πρέπει να κραυγάσουμε. Πόσοι άνθρωποι των γραμμάτων δεν θρέφουν τα γράμματα (τα άγια γράμματα) «με πράγματα ευτελή και κίβδηλα και με ανεξάλειπτες μνησικακίες». Μόνο αν αναζητήσουμε την αλήθεια μας και την προσφέρουμε κατανοητή, απλή, γυμνή, θα έχουμε τιμήσει εκείνους που έζησαν πριν από εμάς αλλά και την ίδια την ανθρώπινη υπόστασή μας. Μόνο τότε θα έχουμε φωτίσει κάπως τον κόσμο

σαν ήλιος όπου ξάφνου σκει πυκνά
και μαύρα νέφη.

— Μετάφραση: Νάσος Βαγενάς

1 Το παραπάνω κείμενο ήταν η ομιλία του Φ. Ποντάνι σε εκδήλωση αφιερωμένη στις ελληνοϊταλικές καλλιτεχνικές σχέσεις, που έγινε στο Teatro Olimpico της Βιτσέντσα στις 12 Απριλίου 2014. (Τα εντός εισαγωγικών χωρία που δεν συνοδεύονται από το όνομα του συγγραφέα τους είναι από τα κείμενα του Σολωμούν).

2 Μετάφραση Στυλιανού Αλεξίου.